
*Ірина
Бондаревська*

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ І ЗАБУВАННЯ

Тема місць пам'яті впливає з розмежування пам'яті як знання і пам'яті як досвіду. Ми говоримо про історичну пам'ять, і це якоюсь мірою забезпечує її існування, але, по суті, це існування належить тільки досвіду. Пам'ять (у сенсі «живої» пам'яті) є станом причетності, який усуває протиставлення суб'єкта і об'єкта, свого й іншого. Але потрібно розставити акценти. Чи є історична пам'ять поверненням у минуле, в сенсі пригадування? Вочевидь ні. З одного боку, йдеться про досвід — актуальний, особистий і, водночас, доведений до самозабуття, коли ми залишаємо позицію зовнішнього спостерігача (дослідника) і дивним чином наближаємося до предмета. З іншого — визначальною залишається дистанція — історичний розрив. Для сучасної історичної свідомості доторкання до минулого перестало бути самозрозумілим. Існують вагомі підстави вважати, що досвід людини, наприклад, XVII сторіччя в певних аспектах назавжди залишиться недоступним для нас, майже як досвід марсіанина чи кажана (есе Томаса Нагеля «Що значить бути кажаном?» [Nagel, 1979: p. 165—180]), що не виключає можливості взаємодії і контакту з минулим не на території минулого, а на такій собі нейтральній території. Дистанція є продуктивним чинником для історичного пізнання та історичного досвіду. Саме це дає підстави бачити подібність історичного та естетичного досвіду, на чому сходяться такі дослідники, як П'єр Нора і Франклін Р. Анкерсміт.

Політика пам'яті, яка утворює підставу нашої культури, пропонує нам «згадати» те, чого з нами особисто ніколи не траплялося. Пам'ять належить здобути, присвоїти. Але моя основна теза стосується іншого. Не лише пам'ять, стосовно цінності якої ніхто не сумнівається, але й забування є гідним предметом для аналізу.

У річищі культурної політики (історичні дослідження становлять її частину) забуття має виразні негативні конотації, воно ворог пам'яті і самої спільності. Проте при глибшому дослідженні можемо побачити, що здатність забування є важливим фактором нашого існування і сучасної історичної свідомості. Цю тему заторкує Ф. Ніцше у праці «Про користь і шкоду історії для життя». Він доводить корисність забування для людського життя та цілеспрямованої дії. Від цієї ідеї відштовхується Ф. Анкерсміт, розвиваючи свою концепцію історичного досвіду [Анкерсміт, 2007: с. 439—443]. Він виокремлює чотири типи забування. Перший стосується забування тих речей, які не є важливими (тож нема потреби у пригадуванні). Другий — це забуття того, що вважали неважливим, проте з часом воно виявляється важливим і потребує пригадування. (Реакцією на такий тип забування є опікування культурною спадщиною: зберігати все по максимуму, оскільки невідомо, що може стати важливим у часі.) Третій тип стосується забування травматичної події, яка заважає нормальному процесу життя (індивідуального і колективного). В цьому випадку історична дистанція і ритуалізація події часто позбавляє її руйнівної сили. Але найбільш важливим і цікавим, з точки зору нашої дискусії, є четвертий тип, коли забування є наслідком зміни ідентичності. А саме: нова ідентичність визначається через втрату попередньої, і таким чином втрата стає її ключовим чинником. Магічна формула: бути тим, ким ти більше не є. З цього кореня постає модерна історична свідомість. Належить забути про досвід існування у потоці історії, щоб здобути себе як спостерігача цього потоку, а потім постійно відтворювати дистанцію і воліти здолати її в роздумах про місце пам'яті.

Забування відкриває можливості. Анкерсміт, коли потрібно пояснити суть історичного досвіду, повторює дивне порівняння: це як обійми Ромео і Джульєтти. Якщо ми розвинемо запропоновану сюжетну лінію, то побачимо, що мати добру пам'ять не завжди добре. Ромео і Джульєтта злилися в обіймах тому, що спромоглися забути про родову честь. Якби їхня пам'ять виявилася більш стійкою, ворожнеча між Монтеккі і Капулетті мала б продовжитися. Забування дало наслідки, які докорінно змінили ситуацію відносин родів і їхній погляд на минуле.

Якщо повернутися до українських реалій, то і тут прикладів не забракне. Приміром, дослідження творчості Тараса Шевченка теж демонструє, що недостатньо робити наголос на пам'яті, потрібно розглядати певну конфігурацію пам'яті й забуття. Колеги напевне пам'ятають, який вибух спричинила у 1990-х публікація досліджень Григорія Грабовича про Шевченка

як міфотворця. Для одних радянських літературознавців — це був шок, для інших — промінь надії. Всі дослідники опікувалися не тільки істиною, а й історичною пам'яттю. Фактично той спосіб, у який вони пам'ятали (ставлення до предмета), визначав характер і межі їхнього наукового аналізу. Це різні пам'яті. Одна — сакралізована, без можливостей критичного аналізу, інша — орієнтована на такий аналіз, на діалог з минулим. І суть не в тому, що це різні дослідницькі проекти. В досвіді задіяною є сама ідентичність. Потрібно у прямому сенсі стати іншим, щоб дозволити собі бачити якісь речі. Кожен варіант «редагує» позицію дослідника, відкриває можливості, але й закриває їх. Радянському літературознавству бракувало дистанції.

Зачарованість пам'яттю в культурній політиці створює умови для маніпуляцій. Нав'язування пам'яті як «пригадування» того самого насправді означає запобігання появі іншого погляду чи дистанції для неангажованого мислення. Власне тому акцент на причетності, «сердечному» наближенні до минулого є недостатнім. Пам'ять не є безумовним благом, коли йдеться про реальний історичний процес. В дійсності ми завжди маємо певні конфігурації пам'яті / забування. Забувати теж корисно. Для дослідника, для звичайної людини. Забування позначає розриви, трансформації досвіду.

Модерний проект культури позбавлений природної опори на пам'ять. Особистість набула свободи пізнавати себе, давати відповіді на питання, хто я в цьому світі, що я можу і повинен робити. Відчуття дистанції, включено із дистанцією до самої себе, є визначальною матрицею культури. Модерна історична свідомість виростає з розриву, і цей розрив продукує проблему пам'яті / забування. Що пам'ятати, а що залишати у забутті або перетворювати на забуття — це різні боки однієї проблеми.

У Радянському Союзі була дуже сильна політика пам'яті щодо Великої Вітчизняної війни, і з цілком певним політичним підґрунтям. Сьогодні існує щонайменше дві стратегії пам'яті і, відповідно, дві пропозиції щодо суб'єкта пам'яті; за однією війна — це насамперед звуки фанфар і перемога, за іншою — це суцільне лихо, гуманітарна катастрофа. Той факт, що в Україні дотепер дискутують про перемогу та переможців (і цю дискусію вдається нав'язувати суспільству), свідчить про інерцію пам'яті, яка зав'язла у минулому. Пам'ять як відтворення протистояння (ми і вони) блокує пам'ять як урок.

Проте зміни відбуваються. Навіть така консервативна інституція пам'яті, як музей, мусить сьогодні змінювати свою політику. Державні музеї завжди мало зважали на публіку. Виставляючи безальтернативну вимогу пам'яті до кожного, хто переступав їхній поріг, вони сприяли забуттю того, що подолання дистанції до минулого відбувається в режимі особистого досвіду і залежить від суб'єктивної готовності відвідувача. Велична культурна місія — збирання, збереження та експонування культурної спадщини — робила музеї нечутливими до інтересів і почуттів. Відвідувач мусив шанувати спадщину, навіть якщо він нездатний осягнути її. Відтак, музеї часто

стимулювали ритуальну поведінку, замість історичного досвіду. «Нова музеологія» вносить істотні зміни у ставлення до публіки та досвіду; робить акцент на індивідуальному історичному досвіді, пов'язуючи його з людською суб'єктивністю. Музеї почали зважати на настрої й потреби відвідувачів. Це можна помітити і в українських музеях. У західній культурі виникла ідея «екомузею», який відкидає абстрактну ідею культурних цінностей, щоб почати віддзеркалювати життя локальних місцевих спільнот у процесі їхнього становлення. Зникають пасивні спостерігачі. Такий музей — особливе місце, яке стає частиною колективного існування, символізує його єдність, тобто створює умови для досвіду особистої причетності, стає місцем пам'яті з більшою мірою ймовірності, ніж великий музей. Великий музей стирає своє походження із забуття, репрезентуючи свої об'єкти з максимальною доступністю і абсолютизуючи пам'ять. У локальних музеях, навпаки, йдеться про незавершуваність творення минулого: актуальні події виштовхуються у минуле, на дистанцію (забування) і перетворюються на предмети пам'яті. Драма історичної свідомості модерної доби повторюється у менших масштабах. Великі державні музеї, тим часом, вдаються до різноманітних засобів привабливості відвідувачів, створюючи для них спокусливі пропозиції чи максимально комфортні умови. Інколи здається, що куратори заходять надто далеко, забуваючи про величну місію музеїв. Проте в будь-якому разі формується діалогічний простір, атмосфера довільності, без якої неможливо уявити історичний досвід, адже він завжди з'являється як спонтанна подія. Місця пам'яті, врешті, не можуть бути місцями примусу до пам'яті. Належить визнати право на різні шляхи до минулого, на різноманітні варіанти історичного досвіду — і на його відсутність теж. Тільки так у сучасних умовах колективна пам'ять як вимога пам'яті (знання про необхідність пам'яті) перетворюється на «живу» пам'ять, або краще сказати: забування стає болем втрати.

Отже, сама по собі вимога пам'яті є надто абстрактною. Пам'ять як досвід завжди корелює із забуттям в декількох сенсах: 1) є переживанням історичної дистанції (я вже не є тим, ким я був), 2) вимагає зосередженості (до самозабуття) на предметі досвіду; 3) визначається розривами в динаміці досвіду. Мені здається, що аналіз конкретних варіацій сполучення пам'яті і забуття є продуктивним насамперед для розуміння різних політик пам'яті.

ДЖЕРЕЛА

- Анкерсмит Ф. Р.* Возвышенный исторический опыт. — М.: Европа, 2007. — С. 439—443.
Nagel T. What is it like to be a Bat? // Nagel T. Mortal Questions. — Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Ірина Бондаревська — доктор філософських наук, професор кафедри філософії та релігієзнавства НаУКМА. Наукові інтереси — естетика, філософія культури.